

Франчук Н. Л.

Вінницький національний технічний університет

Поздрань Ю. В.

Вінницький національний технічний університет

СЕМАНТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ КОМПОНЕНТОМ-ЗООНІМОМ (НА МАТЕРІАЛІ «УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО СЛОВНИКА» А. НІКОВСЬКОГО)

У статті досліджено особливості семантики й національно-культурного змісту фразеологізмів із компонентом-зоонімом на матеріалі «Українсько-російського словника» А. Ніковського 1926 р. Установлено, що стійкі мовні утворення, до складу яких входить назва тварини, функціонують як відтворювані метафоричні, переважно експресивні, мовні одиниці вторинного найменування. Виявлені у словнику фразеологізми з компонентом-зоонімом класифіковано за тематичним принципом у такі групи: власне зоофразеологізми, фразеологізми з назвами птахів, фразеологізми з назвами комах, фразеологізми з назвами плазунів та фразеологізми з назвами земноводних. Виокремлено семантичні типи фразеологізмів із компонентом-зоонімом. Доведено, що використання назв тварин як компонентів фразеологічних одиниць умотивоване національним стереотипним уявленням про конкретну тварину.

Ключові слова: фразеологізм, зоонім, семантика, національно-культурна специфіка.

Постановка проблеми. Вивчення фразеології української мови дає змогу сформувати цілісне уявлення про її носіїв, про історію народу, його побут і світогляд. У фразеологічному фонді кожної мови чільне місце посідають фразеологізми з компонентом-зоонімом, адже найменування тварин є одним із найдавніших пластів лексики. Людина протягом віків співіснувала із представниками тваринного світу, спостерігала за їхньою поведінкою та зовнішнім виглядом, тому цілком природним є намагання пояснити поведінку, охарактеризувати емоційний стан та почуття, описати зовнішність через порівняння собі подібних із тваринним світом. Анімалістичні фразеологізми мають національно-культурну цінність. Їхнє дослідження виявить шляхи метафоричного перенесення особливостей світу тварин на взаємовідносини людей, їхній побут та звичаї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зооніми як компоненти фразеологічних одиниць неодноразово ставали об'єктом наукового аналізу. В українському мовознавстві цій проблемі присвячені наукові праці І. О. Голубовської [1], О. П. Левченко [5], О. І. Панченко [7], І. А. Салати [9], Д. В. Ужченка [10] та інших. Однак поза увагою науковців залишилося дослідження семантичних

особливостей та національного колориту фразеологізмів із компонентом-зоонімом, уведених до реєстрів перекладних словників початку ХХ ст.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що період 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. є особливо важливим для розвитку української мови загалом та її фразеологічної системи зокрема, оскільки це час усталення основних літературних норм, розширення суспільних функцій мови, збагачення її словникового складу без ідеологічних утручань у структуру мови. Усі ці процеси засвідчені словниками того часу, серед яких яскраво постає «Українсько-російський словник» А. Ніковського 1926 р. (далі – УРС-1926). Цей словник за широтою й багатством представленого лексичного матеріалу, як стверджують П. Ю. Гриценко та В. М. Брицин, став «помітним кроком у розвитку українського словникарства, випередивши багато із тогочасних лексикографічних праць» [2, с. X].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей семантики та національно-культурного змісту фразеологізмів із компонентом-зоонімом на матеріалі «Українсько-російського словника» А. Ніковського.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких завдань:

– укласти реєстр українських фразеологізмів із компонентом-зоонімом;

– подати тематичну класифікацію фразеологізмів зазначеної групи;

– розглянути семантичну характеристику виявлених фразеологізмів.

Об'єкт дослідження – «Українсько-російський словник» А. Ніковського 1926 р. (репринтне перевидання).

Виклад основного матеріалу. У складі української мови чітко виокремлюється фразеотематична група й належні до неї одиниці, які науковці називають по-різному: «фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом» (В. М. Бойко); «фразеологічні одиниці із зоосемічним компонентом», «зоосемічна фразеологія» (А. Т. Семотюк); «фразеологізми із зоосемізмами» (І. О. Голубовська); «фразеологія живої природи», «зоосемічні фразеологічні одиниці» (Н. Д. Петрова), «зоофразеологізми» (Д. В. Ужченко); «фразеологізми з компонентом-зоонімом» (М. Й. Петришин, З. Р. Дубравська). У нашому дослідженні послуговуємося терміном «фразеологізм із компонентом-зоонімом», оскільки вважаємо його найбільш універсальним.

Під фразеологізмами з компонентом-зоонімом розуміємо семантично обмежену групу стійких мовних утворень, до складу яких входить компонент-зоонім (назва тварини). Вони функціонують як відтворювані метафоричні, переважно експресивні мовні одиниці вторинного найменування. Зооніми, як стверджує З. Р. Дубравська, вирізняються «високим ступенем поширеності та активно використовуються в різних мовах для підсилення образної характеристики людини, ситуації, досить повно й концептуально представляють різні сфери матеріального й духовного життя народу» [3, с. 51].

Значну увагу укладачів перекладних словників, зокрема й УРС-1926, до фразеологічного багатства мови можна пояснити тим, що фразеологізм як найскладніша номінативна одиниця передає поняття через його прикметні ознаки або метафору, додає образності, оцінності. Означаючи предмет або особу, ознаку, дію, спосіб дії тощо, фразеологізм здебільшого дає ще додаткову інформацію про них [6]. Окрім того, фразеологічне вираження, порівняно з лексичним, набагато експресивніше, оскільки має образний або порівняльний характер [8, с. 100].

Щодо подання фразеологічного багатства української мови в УРС-1926, А. Ніковський зазначає: «Подаючи при деяких словах фразеологічні зво-

роти, Словник віддає перевагу тому, що може бути названо українізмами, себто в дослівному перекладі російською дасть інший зміст, невірне значення, або й таке, як «бігти з копита» («ехать галопом»), в дослівному перекладі не дасть нічого» [УРС-1926, с. 8]. Тобто в аналізованому словнику російські фразеологічні відповідники до вхідних українських дібрано за внутрішньою формою, а не перекладено механічно (наведено фразеологізм-еквівалент або подано описовий переклад), що засвідчує відповідність словника вимогам лексикографічної нормативності. Однак об'єктом нашої уваги є українські фразеологізми з компонентом-зоонімом, уведені до реєстру УРС-1926, адже припускаємо, що вони мають яскраво виражену культурно-національну специфіку.

Методом суцільної вибірки в українській частині реєстру УРС-1926 виявлено 30 фразеологізмів із компонентом-зоонімом, які класифіковано за тематичним принципом у такі групи (тут і далі всі виявлені фразеологізми подано відповідно до правопису оригіналу):

1. Власне зоофразеологізми:

1. 1. Фразеологізми з назвами диких тварин – виявлено 2 фразеологічні одиниці, з них: **вовк** (1) – *на вовчу шкуру* (в счет будущих благ) [УРС-1926, с. 138]; **миша** (1) – *годі тобі мишею топтати* (не топчись без дела) [УРС-1926, с. 419], (довольно тебе топтаться, толочься) [УРС-1926, с. 779];

1. 2. Фразеологізми з назвами свійських тварин – виявлено 16 фразеологічних одиниць, із них: **кіт (кішка)** (3) – *обертати kota хвостом* ((шуточно) перейти от защиты к нападению) [УРС-1926, с. 496], *як кіт наплакав* (очень мало) [УРС-1926, с. 460], *з сидячу кішку зростом* (низкорослий) [УРС-1926, с. 709]; **собака (пес, сірко, сучка)** (7) – *ухопив, як собака обметиці* (потерпел неудачу) [УРС-1926, с. 500, 812], *та куди твоє, собаче, діло* (не твоє, свинья, дело) [УРС-1926, с. 379], *в собачу ристь бігти* (быстро побежать) [УРС-1926, с. 669], *зійти на пси* (ни во что обратиться, обеднеть) [УРС-1926, с. 317], *він псом підбитий* (он зол, как собака) [УРС-1926, с. 557], *у сірка очей позичати* (набираться нахальства) [УРС-1926, с. 712], *не раз сучка санки мчала* (небылицы рассказывает, хвастается) [УРС-1926, с. 432]; **коза** (2) – *туди, де козам роги правлять* (в места отдаленные) [УРС-1926, с. 359], (куда (где) Макар телят не гонял) [УРС-1926, с. 670], *кози в золоті показувати* (прельщать обманчивыми обещаниями) [УРС-1926, с. 359]; **кінь (кобила)** (2) – *силува-*

ним конем не доробишся (понуждаемой лоша- дью не сделаешь работы (сколько следует)) [УРС-1926, с. 207], *сон рябої кобили розказує* (че- пуху, небылицы рассказывает) [УРС-1926, с. 731]; *віл* (1) – з вола здоровий (велик как вол) [УРС-1926, с. 230]; *свиня* (1) – свиня лико воло- чить (будет бит, бита) [УРС-1926, с. 704];

2. Фразеологізми з назвами птахів (орнітофра- зеологізми) – виявлено 1 фразеологічну одиницю із назвою дикого птаха: *гави* – *гави ловити* (рото- зейничать) [УРС-1926, с. 180, 397]. Фразеологіз- мів із назвами домашніх птахів не виявлено;

3. Фразеологізми з назвами комах (ентомоф- разеологізми) – виявлено 7 фразеологічних оди- ниць із компонентом-ентомонімом, із них: *комар* (1) – з *комареву ніжку* (немножко, очень мало) [УРС-1926, с. 363]; *муха* (1) – *крутиться, як муха в окропі* (завален хлопотами, без отдыха в хлопотах) [УРС-1926, с. 432]; *гедз* (3) – *гедз його вкусив* (он привередничает) [УРС-1926, с. 182], *гедз на його напав* (он привередничает) [УРС-1926, с. 182], *вкинути гедзика* (сказать что- либо с умыслом, раздражить) [УРС-1926, с. 182]; *блоха* (1) – *канцелярська блоха* (мелкий чинов- ник) [УРС-1926, с. 41]; *чміль* (1) – *чмелів слухати* (быть огорошенным ударом) [УРС-1926, с. 725], (лежать на земле от удара, быть с похмелья) [УРС-1926, с. 843];

4. Фразеологізми з назвами плазунів (рептилі- офразеологізми) – виявлено 1 фразеологічну оди- ницю з компонентом *гадюка*: *закидати гадючку (на кого)* (делать злостные намеки (на кого)) [УРС-1926, с. 254];

5. Фразеологізми з назвами земноводних (амфібіофразеологізми) – виявлено 3 фразеоло- гічних одиниць з компонентом *рак*: *напекти раків* (покраснеть, конфузьясь) [УРС-1926, с. 459], *спекти рака* (покраснеть, конфузьясь) [УРС-1926, с. 735], (покраснеть от стыда) [УРС-1926, с. 735], *нало- вити раків* (утонуть) [УРС-1926, с. 664].

Фразеологізми з компонентом-зоонімом відо- бражають життєвий досвід людини, особливості її поведінки та прикметні риси характеру. Потен- ційно для опису людини чи її поведінки може бути використана назва будь-якої тварини, однак практично коло тварин обмежується переважно тими, з якими людина контактує в повсякденному житті. Наприклад: *віл* – з *вола здоровий* (вели- кий), *пес* – *псом підбитий* (злий), *кішка* – з *сидячу кішку зростом* (низького зросту).

Лексема-зоонім відіграє значну роль у семан- тичній структурі фразеологізмів, зумовлюючи їхню семантичну своєрідність. Матеріал дослі-

дження дає змогу виокремити такі семантичні типи фразеологізмів із компонентом-зоонімом:

1. Фразеологізми зі значенням якісної харак- теристики особи, що передають фізичну силу: *з вола здоровий*;

2. Фразеологізми зі значенням фізичного і психічного стану людини: *чмелів слухати* (бути з похмілля), *гедз його вкусив* (він нервує, серди- тий), *гедз на його напав* (він нервує, сердитий), *він псом підбитий* (він злий), *в сірка очей позичати* (відчувати сором, негідність свого вчинку);

3. Фразеологізми зі значенням поведінки чи реакції особи: *вкинути гедзика* (сказати щось навмисне, роздратувати), *закидати гадючку* (робити злісні натяки), *напекти раків* (почерво- ніти від сорому);

4. Фразеологізми зі значенням зовнішнього вигляду, портретної характеристики особи: *з сидячу кішку зростом* (низького зросту);

5. Фразеологізми зі значенням дії, занять особи: *мишей топтати* (байдикувати), *обертати kota хвостом* (переходити від захисту до нападу), *кози в золоті показувати* (спокुшати оманливими обіцянками); *гави ловити* (бути неухважним), *нало- вити раків* (втопитися);

6. Фразеологізми зі значенням обставинної характеристики дії: *крутиться, як муха в окропі* (дуже заклопотаний), *в собачу ристь бігти* (швидко);

7. Фразеологізми зі значенням кількісної характеристики предметів: *як кіт наплакав* (дуже мало), *з комареву ніжку* (дуже мало);

8. Фразеологізми зі значенням місця або напряму дії: *туди (там), де козам роги правлять* (далеко);

9. Фразеологізми з яскравим емоційним забарв- ленням: *та куди твоє, собаче, діло*.

Використання назв тварин як компонентів фра- зеологічних одиниць мотивоване національними стереотипними уявленнями про певну тварину. В. Н. Комісаров стверджує, що семантика фразе- ологічних одиниць – це складний інформативний комплекс, що має як наочно-логічні, так і конота- тивні компоненти. Найважливіші з них, на думку вченого, такі:

1) переносний, або образний компонент зна- чення фразеологізму;

2) прямий, або наочний компонент значення фразеологізму, що становить основу образу;

3) емоційний компонент значення фразеоло- гізму;

4) стилістичний компонент значення фразеоло- гізму;

5) національно-етнічний компонент значення фразеологізму [4, с. 34].

Нас цікавить насамперед національно-етнічна специфіка українських фразеологізмів із компонентом-зоонімом, яка формується під впливом не лише лінгвістичних чинників, а й через взаємодію цих чинників із навколишнім середовищем, у нашому випадку – з особливостями тваринного світу. Як стверджує Д. В. Ужченко, за образною основою, що започатковує внутрішню форму фразеологізмів із компонентом-зоонімом, виділяються повні зоофразеологічні відповідники, часткові зоофразеологічні відповідники, фразеологічні аналоги й нульові відповідники [10]. В аналізованому словнику виявлено всі типи фразеологічних відповідників до українських фразеологізмів із компонентом-зоонімом.

Повні зоофразеологічні відповідники не залежать від контексту, ідентичні за значенням, конотацією та образом, наприклад: *з вола здоровий = велик как вол*. Часткові еквіваленти мають відповідність у значенні, але тільки частковий збіг в образній системі, наприклад: *та куди твоє, собаче, діло = не твоє, свинья, дело*. Аналоги співвідносні за значенням, але різні за образною основою, наприклад: *туди, де козам роги правлять = куда Макар телят не гонял*. У нульових відповідниках

фразеологізми з компонентом-зоонімом не мають ні еквівалентів, ні аналогів, а перекладаються нефразеологічними засобами, наприклад: *на вовчу шкуру = в счет будущих благ, зійти на пси = ни во что отратиться, не раз сучка санки мчала = небылицы рассказывает, хвастается* тощо.

Проведений аналіз свідчить, що фразеологізми з компонентом-зоонімом, які введені до реєстру УРС-1926, мають виразну національно-етнічну специфіку, адже до них не подано семантичних еквівалентів у російській частині реєстру, а перекладено здебільшого за допомогою описових конструкцій.

Висновки і пропозиції. Отже, фразеологізми з компонентом-зоонімом становлять окрему підсистему загального корпусу української фразеології, що досить повно й концептуально представляє різні сфери матеріального й духовного життя українського народу, має яскраво виражену національно-культурну своєрідність. Перспективою наступних наукових досліджень є простеження тенденцій використання фразеологізмів із компонентом-зоонімом в перекладних та фразеологічних словниках ХХ–ХХІ ст. з метою виявлення змін у значенні цих фразеологізмів, переосмислення їхньої ролі у світогляді українського народу.

Список умовних скорочень:

УРС-1926 – Українсько-російський словник / А. Ніковський. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. XII, 864 с. Репринт з видання 1926 р. (Серія «Словникова спадщина України»).

Список літератури:

1. Голубовська І.О. Метафорико-символічні іпостасі зоонімів у рамках фрагмента мовної картини світу «царство тварин» (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов). *Мовознавство*. 2003. №6, С. 61–68.
2. Гриценко П., Брицин В. Важливе джерело пізнання й оновлення мови. *Українсько-російський словник*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. С. III–XI.
3. Дубравська З.Р. Зооніми як окремі лексичні одиниці та як компоненти сталих виразів. *Молодий вчений*. Березень, 2018. №3.1 (55.1). С. 51–54.
4. Коммисаров В.Н. Современное переводоведение. Москва : ЭТС, 2004. 423 с.
5. Левченко О.П. Принципи зооцентризму у фразеотворенні. *Проблеми зіставної семантики* : зб. наук. ст. Київ : КДЛУ, 2001. С. 206–209.
6. Неровня Н.М. Фразеологізм, його синоніми і варіанти. *Культура слова*. 1985. Вип. 28. С. 45–47.
7. Панченко О.І. Фразеологізми з компонентом-зоонімом в українській та англійській мовах. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»*. 2014. Том 27 (66). №1. Ч. 1, С. 111–114.
8. Поздрань Ю.В. «Російсько-український словник» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті : монографія / за наук. ред. О.М. Тищенко, Вінниця : ВНТУ, 2018. 292 с.
9. Салата І.А. Особливості семантичного й прагматичного аспектів зооморфних фразеологізмів в англійській та українській мовах. *Філологічні студії*. 2010. Випуск 5. С. 57–64.
10. Ужченко Д.В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2000. 18 с.

**СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ УКРАИНСКИХ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ-ЗООНИМОМ
(НА МАТЕРИАЛЕ «УКРАИНСКО-РУССКОГО СЛОВАРЯ» А. НИКОВСКОГО)**

В статье исследованы национально-культурные особенности семантики фразеологизмов с компонентом-зоонимом на материале «Украинско-русского словаря» А. Никовского 1926 г. Выявлено, что устойчивые языковые образования, в состав которых входит название животного, функционируют как воспроизводимые метафорические, преимущественно экспрессивные, языковые единицы вторичного наименования. Представленные в словаре фразеологизмы с компонентом-зоонимом классифицированы по тематическому принципу в следующие группы: собственно зоофразеологизмы, фразеологизмы с названиями птиц, фразеологизмы с названиями насекомых, фразеологизмы с названиями пресмыкающихся и фразеологизмы с названиями земноводных. Выделены семантические типы фразеологизмов с компонентом-зоонимом. Доказано, что использование наименований животных в качестве компонентов фразеологических единиц мотивированно национально обусловленным стереотипным представлением о конкретном животном.

Ключевые слова: фразеологизм, зооним, семантика, национально-культурная специфика.

**SEMANTIC CLASSIFICATION OF UKRAINIAN PHRASEOLOGISMS
WITH COMPONENT-ZOONIM (ON THE MATERIAL
OF «UKRAINIAN-RUSSIAN DICTIONARY» BY A. NIKOVSKYI)**

In the article the features of semantics and national-cultural content of phraseologisms with component-zoonim on the material of the «Ukrainian-Russian dictionary» by A. Nikovskyi (1926) are investigated. It is established that stable language formations, which include the name of the animal, function as reproducible metaphorical, mostly expressive, linguistic units of secondary denomination. Phraseologisms with component-zoonim, found in the dictionary, are structured according to the thematic principle into the following groups: actually zoophraseologisms, phraseologisms with the names of birds, phraseologisms with the names of insects, phraseologisms with names of reptiles and phraseologisms with the names of amphibians. The semantic types of phraseologisms with component-zoonim are singled out. It is proved that the use of animal names as components of phraseological units is motivated by national stereotypical representations of a particular animal.

Key words: phraseologism, zoonim, semantics, national-cultural specifics.